

Bertsoen metrika

Manuel Lekuona

«Metrika» itzak, beste gabe esaten danean, beti ere *Bertso-Neurria* esan nai du: Bertso-Neurria. *Humanitates* deritzan Ikaskuntz eta Estudiotan, «Arte Métrica» esaten zaiona.

Nik ba det, orain irurogeitamar urte baño geiago egindako itzaldi bat gai onetaz: Gasteiz'ko Seminarioan, Ikastaldi baten Asieran irakurritako Itzaldia. «De Métrica Vasca» zuan izena. Gogoan det, zergatik aukeratu nuan gai ori nere Itzaldi artarako.

Urte aietan —1915-1925— D. Antonio Pildain Lezoarra eta D. Jose Migel Barandiaran ataundarra eta irurok, alkarrekin egiten genituan gure arratsaldeko paseotxoak Gasteiz-inguru aietan. Eta askotan gure paseo-arteko itz-aspertuetan Eusko-Prehistori-gaietara (D. Migel'en erakus-gaietara) biltzen ziran gure jardurioak; eta Euskera-gaietara (nere erakus-gaietara) beste batzuetan. Eta aietako batean, gogoan det, D. Antonio Pildain'ek, Bertsolarietaz ari giñala, nola esan zuan bapatean —berak askotan oi zuan bezela bapatean—:

— Manolo: nik uste, euskal-bertsoarentzat Metrika berri bat sortu bear litzakela; gaurko Metrika, gauza errexegia dek, gauza merkea; Euskera,

Izkuntza sufijativa izanik, euskeraz bertsoa egitea gauza erreze-gia dek, gauza merkea; zallagoko, arte geiagoko beste Metrika bat sortu bear zenduteke; hebertarrak bezelako zerbait: Metrika ideolojiko-edo olako zerbait. Don Antonio Pildain'ek bere erakusgaia Seminarioan heberkera, hebreoa izan bait zuan; orre-gatik aipatu zuan orduan gure lagun lezoarrak hebertarren Me-trika.

Don Antonio Pildain, oso mutil azkar eta argia zan Semina-rioan; ba dakizute, Canarias'ko Gotzai il zan, orain urte batzuk. Adiskide aundiak giñan gu biok; eta barka dezaidala orain esa-tera ni joana: bere itz aietan gure Bertsoaren Kritika bat egin zuan; bañan Kritika artan gure Bertsoaren alderdi bat bakarra ikusten zuan: puntuaren, rimaren alderdia; bañan bertsoak ri-maz gaiñera bai bait du beste alderdi bat ere: ritmoa, rima be-zain garrantzitsua...

Dana dala, nere adiskidearen egun artako esaerak bultzatu ninduan ni, bertsoaren izaeraren analisis-estudio sakon xamar bat egitera, aztertuaz, bai rima, bañan baita eta batez ere, ritmoari dagokion alderdia.

Gauza guztiak ba dute beren esplikazio, beren kider, beren asiera.

Nere metrikaren asiera, gure Gasteiz-inguruko paseoetan izan zan; Pildain adiskidearen kritikan; kritika besobakarra, bañan neretzat azterketarako bidea eman zidana.

* * *

Eta orain, nere asiera onen ondoren —eta ondoren bezela— esan dezagun argi ta garbi; bertsoak bere baitan ez duela rima bakarrik; ba duala beste elementu bat ere: ritmoa. Rima, pun-tua, bertsoaren gauza agirikoa; ritmoa, bertsoaren gauza ezku-tukoa. Rima, errex entzuten dana; ritmoa, bertsoaren doñuaren osto-artean ezkututzen dana, ezkutuan arkitzen dana.

Ritmoa, bertsolariak bertsoa kantatzean ia ustekabean egiten duana. Rima bertsolariak oso ondo pentsatuta egiten duana eta entzuleetan atentziorik geiena deitzen duana.

Bi alderdi, bi elementu. Eta bigarrenaz beste, irugarren bat gaiñera: doñua, musika, melodia... Bañan irugarren au ikusten de-zue ondotox gure musikari Martija Jaunaren lanean... Gure bertsoak beti ere kantatuak bait dira; kantua gure bertso jat-orraren mamin-mamiñean dago; ritmoarekin nasi-nasi egia...

I. — RIMA

Rima zeri esaten diogun, esan bearrik ez dago: bertsoaren errenkada bakoitzaren bukaera berdiñari:

Ostegun joan danian amabost *Ernanin*,
betroi baten tratua genduen *egin*.

«Ernani'n», «egin». «-in», «-in».

Gure Don Antonio Pildain'ek, rimari begira egin zuan bere kritika.

Euskeraz rima gauza errezegia zala, esan zigun. Izkuntzaren izaerak errexegi egiten duan artifizio bat. Euskera izkuntza sufijatiboa, atzizkiduna izanik, itzen bukaerak ia beti berdintsuak izanik, bertsoaren bukaera berdiña egitea, gauza errezegia dala, gauza «merkea» alegia, edozeñiek egin lezakeana...

Bertsolariak berak esango liguteke, gauza au ola dan ala ez. Nik nere aldetik —Pildain'en esaera oni ixillik erantzunaz— nere Seminarioko itzaldian, rima-kontuari garrantzi aundi-aundirik eman gabe, itzaldiaren bukaeran, onela esan nuan: «Erderak ere, naiko sufijativo izan arren, beren bertsoak rimadun egin oi dituztela, eta ortan izan ditezken pobrezi ta merkekeriak, selekzio ta aukeramen on baten bitartez erremedia ditezkeela, edozein rima ez on-artuaz, alegia (nik gaur «bertsoaren *meriturako* kontuan artuaz» esango bait nuke) rima errex ta merkeari baño rima zail eta aberatsari garrantzi ta puntu geiago emanaz —gure txapelketako juez-maikoak ala egiten dutela uste bait det—. Nolanai dala, jarraitzen nuen nik nere itzaldian, nolanai dala, rima, ondo aukeratua danean, bertsoaren apainduri edertzat ixtimatua izan da nunai ta beti, latiotarren literaturan bertan, adibidez, Erdi Aroko garaia ezkeroko literatura naiko aberatsean batez ere. Selekzio ta aukera oiek egiteko «aukera-on-espirtua» bear dala ezik, gusto ona alegia, *moko goxo* esango gendukean zerbait...

Rima esaten diogun azken-berdintasun ori batzutan osoagoa izaten bait da; bestetan, berriz, erdizkakoa; erderaz «consonancia» ta «asonancia» esaten diotena; rima errezagoak batzuek, zallagoak besteak; biok legezkoak; bañan txapelketa batean puntu geiago ematen zaiona lenengoa.

Ikustagun, adibidez, Xenpelar'en «Betroiaren»eko troxu bat.

Burruka ari dala, juan zaizka adarrak,
ezin sujetaturik bere indarrak;
talentu onak dauzka gure betroi xarrak;
lurrera botatzen du euli baten kargak.

Lenengo iru puntuak, iru rimak, oso-osoak bait dira («adarrak, indarrak, xarrak»); ez ain osoa laugarrena («kargak» — «xarrak», «kargak»).

Bañan oso-osoak ortik aurrerakoak:

Jendiaren farrak
ez dirade txarrak;
ganadu elbarrak
juntura igarrak.

Burruntziya dirudi aren bizkarrak.

Puntu ta rima ederrak danak. Eta ez ain errezak. Bañan bai bait ditu Xenpelar aundiaren kanta berak, oraindik zalla-goak diranak ere.

Informe txarrak dauzka betroiak auzotik:
espalda ateria, urgun besotik;
eztula ta antsiya ikullo-zokotik;
desterratuko nuke nik nere bototik:
Amarra lepotik,
grilluak orpotik;
makillaz ondotik
jotzen det gogotik;
etzayo ajolarik ezerengatik.

Bertso oni, ordea, norbaitek atera bait lezaioke zenbait aitzaki: dana *-tik* atzizkiaren bitartez egiña dagola, alegia (D. Antonio Pildain'ek esan zuana: Euskera izkuntza sufijjatibo-atzizki-zalea dala, alegia). Bañan olako kritikoari erantzun bait leikio, bertsoaren beste berezitasun bat aipatuaz: *-tik* orren aurre-aurretik dauden bost *-otik*, *-tik*, *-otik*, oiek berdintzen dutela, alegia, ederkitxo, irudizko erreixtasun-utsune ori:

...zokotik,
...bototik,
...orpotik,
...ondotik,
...gogotik.

Dana *-ootik*, *-ootik*, *-ootik*; ez bait da *-tik*, *-tik*, *-tik* soillik. Eta leentxeago, «moko-goxo» aipatu degun ezkerro, esan de-

zagun, rima oso ta erdizkakoari dagokion beste gauza bat. Be-reizkuntza bat egin dezagun, obeto.

Nik ez dakit nola esan gauza, bañan iduritzen zait, gure Xenpelar'en eta Zubero'ko Etxaun'en arierak gauza au argi explika dezakela ondotxo: Xenpelar'en rima, eta Etxaun'en rima. Ez bait dira berdiñak. Ez diogu Etxaun aundiari ezer kendu nai, ezta gutxiagorik ere. Etxaun'en bertsoarako garraztasuna, ikaragarria izan zan; ikaragarritzko bertso-lana egin zuan bere garaian, eta gaur eta beti iraungo duten kantak kantatu zituan.

Orain, Xenpelar'en bertsoaren ao-gozoan oituak gaudenontzat, Etxaun'en bertsoari, garraztasunaz gañera, zerbait laztasun arkitzen diogula guk, rimaren aldetik.

Beste aldean bertan, Elizanburu bat Xenpelar'en bidera sartua arkitzen bait degu, Xenpelar'en rima oso ta gozora; ori bait da Xenpelar'en rima, rima oso ta gozoa: «asonancia» ez baño, «consonancia» obeto esango gendukeana. Xenpelar'ena, eta emen aldean beti jarraitu nai izan dana, Xenpelar baño leenagoko Ardotek'ek berak eta Pastor Izuela'k ere eskola berari jarraitu bait zioten; eta Bilintx' batek zer-esanik ez. Ikus Bilintx'en troxu bat, eta konpara Etxaun'en beste batekin: Etxaun'en «Ofizialene»tatik troxu bat:

Kinkillari suin hutsak,
bortaz-borta dabilta.

Aien prenda ordinaria, ixkilinb'eta ligeta!
Astin emazter ebatsiak igantian gero joka.

Rima latza: «hutsak, dabilta, ligeta, joka».

Ikus alderantziz Bilintx'en beste au:

Nere ditxa guztiak ba dute ajia;
nunbait naiz Jaungoikuak aztutzat lajia.
Gosiak egin nuen ango biajia;
kulpa duenarentzat daukat korajia...
Apaiz batek jan zuen nere potajia.

Dana rima leun: «ajia, lajia, biajia, korajia, potajia».

Beti ortaraño iristen ez bada ere, beti-ere ortara jotzen bait du Gipuzkoa'ko bertsoaritzak. Ao-latz Etxaun'ena; ao goxo Bilintx'ena...

Bear bada, Etxaun'en bizitzako trajediak ere olako bertso latza eskatzen zuan...

Poto-egitea

Orain, ritmoaren sorora igaro baño leen, uki ditzagun zenbait galdera, rimari dagozkionak: rimaren legeai dagozkienak. «Poto-egiteari» dagokiona, batez ere.

— Zer da «poto-egitea» bertso bat kantatzean?

— Bertso batean, itz bat-berarekin rima egitea. Rima egiteko, itz bera bukaera berarekin bi aldiz kantatzea. (Ori egitea, erderaz ere galerazia dago). Eta ori egiteak euskeraz izen ori du: «poto-egitea». Eta txapelketa batean poto-egiteak, ez «utsizat ematea» bakarrik, beste lan guztia galdutzat ematea merezi oi du. Potoa, egin diteken utsik aundiena da, argi ta garbi poto danean.

Noiz esan diteke, ordea, itz bera esan dala? -garri atzizkia bi aldiz esaten bada, poto egin al da? «Izugarria» eta «ikusgarria» rimatarako esaten badira, adibidez?

Jakiña da ezetz. Atzizki-sufijoak berdiñak izan arren, aurretik dijoazen itzak berdiñak ez badira, «izugarria eta ikusgarria» baldin badira, ez da potorik.

Ori bai; ezertan bada, ontan euki bearko dala, leen aipatu degun rima merke ta selekzio-kontua.

Bañan orain beste galdera: elementu berdiña bi aldiz esana, atzizki-sufijo jator ez baño, aditz baten bukaera bada —«etorri da» adibidez eta «erori da»— zer esan bear da? Poto al da?

Ontan, bai, ontan ba dago zer esanik; ontan ba da dudamuda zerbait.

Antziñako koplak zaarretan, askotan ikusten degu, aditzaren bukaera —aditzaren «auxiliarra»— atzizki sufijo bat bait litzan erabiltzen dala, eta auxiliar bera bi aldiz esatea ez dala pototzat jotzen. Gai ontan adibide asko aipatu ditezke.

Bat, oso ezaguna, eta naiko nabarmena:

Baratzako pikua iru xorten ditu.
Neska mutil-zaliak anak arin ditu.

Eta beste au:

Ardoa edan-da moskortzen naiz;
pipa artuta txoratzen naiz;
kortejatzea lotsatzen naiz...
Nola demontre biziko naiz?

Edo beste au:

- Mutil, mutil: jeiki adi;
kanpuan zer dan begira adi.
- Nagusia: elurra da;
baratza dana txuria da.

Adibide oietan aditzaren bukaera sufijotzat, atzizkitzat jotzen da garbi-garbi.

Kopla zaarretan maiz ikusten da ori.

Bañan gaurko bertsolarien metrikari, gaur adibide oiek pototzat jotzen dira. Arkaismo-kasu bezela, *lizentzia poetika-edo* zerbait olakotzat tolerantza egin leikioe; bañan legetzat aitortu, ez.

Eta gaurko eguneko oiturari —lege jator dan oiturari— ba dirudi gauza bera esan bear dala «bat» numeralarentzat ere izen baten ondoren datorrenean.

Ala ere, belarririk fiñenak ere, ez det uste poto-muxiñik egingo dionik, bertso batean «erbi bat»en ondoren «erdi bat» entzuten badu; ezta «ostu det»en ondoren «ustu det» entzuten badu ere. Olako poto-itxurak kontexto on batek —inguru on batek— ederki erremediatzen bait ditu.

Nolanai dala, au da egia —«auxen dek egia»— olako edergaietan ez dagola ezer «dogmatikorik». Eta tolerantza egin litekeala, kontexto on bat tartean danean.

II. — RITMOA

Gauza mee xamarra da esatera goazena, bañan esatea merezi duana.

Gure Jaunak gizonari, jaiotzatik bertatik, beste sen guztien artean, neurriaren sena, neurriaren instintoa eman dio; dana neurtu bearra; *ibillia* batez ere; ibilliaren neurria. Gizonak bere inguruan sentitzen dituan ibilliak, neurtu nai. Idiaren ibillari *danga-danga* esango dio; astoarenari, *traka-traka*, eta zaldiarenari, *trákatan-trákatan*... are oraindik, trenarenari *fáfa-fáfa*...

Sen eder orrek bultzatuta, gizonak bi Arte Eder sortu ditu munduan: ibilli neurtuaren Arte, *Dantza*, eta itz neurtuaren Arte, *Bertsolaritza*. Bi arte «Artes Dinámicas» esaten zaienak.

Ibilliaren neurri orri ritmoa esaten zaio. Orregatik esan oi

da, ritmoa zer dan galdetzen danean, «ritmoa, ibilliaren neurria dala», «ibilliaren ordena» ere esaten bait zaio, neurria, ordena; Jaunak gizonari eman dion sen ederra. Bi arte ederren ardatza ta oñarria: dantzaren eta bertsoaren ardatz eta oñarria; ibillizko arteen oñarri ta ardatza. Ritmoa.

Ritmoaren sen onek bultzata, gizonak sentitzen dituan ibilliak, lenengo-lenengo, puskatu egiten ditu, zatitu (*análisis*) eta gero zatiak alkartu (*síntesis*); erderaz «unidad en la variedad» esan oi dana: zatiak (*variedad*) alkartu (*unidad*).

Gizonak oñez egin lezaken ibilli luzea pausuka zatituta, sortu zuan gizonak DANTZA: ibillia zatitu, eta gero zatiak neurri batean alkartu. Ori da dantza.

Berdin-berdin, gizonak egin lezaken itz-jardun luzea silabaka zatituta sortu zuan gizonak bertsoa; zatitu silabatan, eta gero, zatitutako silabak berak neurri batean alkartu. Ori da bertsoa, Oihenarte'k «neurtitza» esan zuana. Neurri. Neurri.

Esan dezagun berriz ere: bi lan egiten dira —konturatzeko, bañan egin— bertsoa osotzen danean: itz-jardunaren «ibillia» —ibillia bait da ori ere analogiaz bederenik— silabatan puskatu lenengo (*análisis*) eta gero silabak batasun batzuetan alkartu (*síntesis*). Batasun orri dantzan «pausua» esan oi zaio (oiña gora jaso ta beera jatsi alegia). Bertsoan, ordea, batasun orri «oiña» esaten zaio (eta oin orretan ere neurria markatzean, eskua igo ta jatsi ibiltzen da) eta goratze ta jaiste orrek egiten dute bertsoaren «oiña». Itz tekniko, jasotzeari (*arsis*) esaten bait zaio, eta jeisteari «tesis»; eta, arsisko eta tesisko oin batzuek formula batean alkaturik eta rimaz bukatu eta bein-da-berriz bir-esanik, sortzen da «bertsoa». Eta formula ritmiko orri, bi edo iru aldiz, itzulian bezela bir-esaten dalako, esaten bait zaio, ain zuzen, «bertsoa»; latinezko *versum* itzetik sortutako itza (*versum* = «itzulia», «biurtua»); orregatik esan bait zion Larramendi'k bertsoari «biurtsa». Ori da, izan ere, bertsoaren ritmo-izaera: Oñezko sintesis-formula rimatua, bein-da-berriz bir-esana, itzulia, biurtua...

Oin daktilikoak eta oin espondaiakoak

Oiñaren izaerari gagozkiola, gauza bat degu esan bearrik orain: oin batean, beti ere, bi silaba bear dirala (*arsis*, *tesis*); bañan izan ditezkeala baita iru silabako oñak ere; iru silaba, biren balio berekoak: oin bat izan ditezkeala, alegia, *traka-traka*,

baña baita *trákatan-trákatan* ere; salbo-ta, astoaren eta zaldia-
ren pausoak bezela. Gizonaren ritmo-senaren lege jatorra da ori
ere; mundu ta kultura guztietako legea. Bi oin-klase bata-bezin-
-beste erabiltzen diranak; ritmo *binario* ta ritmo *ternario* esaten
zaienak; edo-ta oin *espondaiko* ta oin *daktiliko*¹. Mundu guz-
tiko legea, eta gure bertsoaren metrikaren ere leku aundia duana.
Metrikaz berdiñak diranak; retorika-espresioz diferenteak: dak-
tilikoa ariñago, eta espondaikoa nagiago: bata, *traka-traka*; eta
bestea *trákatan-trákatan*, adibidez, *Tantum ergo, Sakris solem-
nis*'en aldean, au ariñago; ura nagiago, bañan biak lau oñe-
koak...

Teori oien ondoren ez bait zerate arrituko, esaten badizutet,
nik ez ditudala bertsoak silabaz neurtzen, oiñez baizik; eta oin
daktiliko baten iru silabak neretzat oin espondaiko baten bi
silabak aña balio duten bezela, Zortziko Aundiaren bigarren
errenkadako zortzi silabak, lenengo errenkadako amar silabak
aña balio dutela: zortzik, amarrek aña, eta amarrek zortzik
aña; biok, berdin, lau oiñekoak bait dira. Eta berdin esan bait
liteke Zortziko Txikiak ere: seik zazpik aña balio, alegia. Zor-
tziko Txikia neretzat iru oiñeko bertsoa da. Lenengo errenka-
dak iru oiñetan zazpi silaba sartzen ditu, eta bigarren errenka-
dak sei. Silabaz, diferente; oiñez berdin.

Oiñak elkarrekin egokituaz, sortzen dira izkuntza guztietako
metrikaren orrenbeste ta orrenbeste bertso-klase ta eredu; eta
beste izkuntzetan bezelaxe gurean ere. Laister ikusiko degun
bezela.

Orain, praktikara igaro baño leenago, bizpairu oartxo:

1) Bertsogintzako lege jatorrez, bukaerako rima, rima zo-
rrotza danean, azken silaba bakarrak bi silaba balio dituala:
oin osoa (oin *trinkotua*).

Uso txuriya: errazu(u)
norat iaiten ziren zu(u).

2) Bertsoaren lenengo silaba geienean —ia beti— tesisean
etortzen dala; baña ba dirala kasuak arsisean etortzen diranak
—kasu orri *Anakrusis* esaten bait zaio:

Na / gusi Jau / na:
au / xen da lana!
Xi / nista za / zu...

3) Gure Bertsorik geienak erdi-daktiliko ta erdi-espondai-

ko dirala: naasian; oso gutxi espondaiko garbiak; gutxi, dakti-
liko garbiak ere:

- Igna / zio: / gure / Patroi / aundi / a (*dana espondaiko*)
- Arre, / arre, / manda / ko (*dana espondaiko*)
- Ignazio / or dago
- beti er / nai dago
- arretan / jarria
- dauka Kon / pañia
- txispaz ar / maturik
- bandera / zabalik (*dana daktiliko*)
- Ikusten / duzu / goize / an
- eguna / asten / dane /an (*daktiliko eta espondaiko naas*)

Eta igaro gaitezen praktikaetara.

Puntu luzea; puntu motxa

Erderazko metrikaren arauaz, puntu luzeak amar silaba di-
tu; eta puntu motxak, zazpi. Obeto: luzeak amar silaba lenen-
go errenkadan, eta zortzi bigarrenean, etab.; eta motxak, zazpi
lenengoan, eta sei bigarrenean, etab.

Adibidez: Puntu luzea:

Ume eder bat ikusi nuen
Donostiya'ko kalia.

Puntu motxa:

emanda zabal zazu
munduan frutua.

Metrika klasikoak, ordea —Grekoen eta Latinoen metri-
kak— bertsoa ez du neurtzen silabaz; oñez neurtzen du. Me-
trika klasikoarentzat, puntu luzeak lau oin ditu: lenengo erren-
kadan, lau oin amar silabatan, eta bigarren errenkadan beste
lau oin zortzi silabatan. Lau oin: (tetrapodio bat).

Entsaia dezagun oiñezko azterketa:

Ume e- / -der bat / ikusi / nuen
Donosti- / -ako / kale- / -an.

Ume e-, iru silabako oin bat da: (oin *daktiliko* bat); *-der*
bat, bi silabako beste oin bat: (oin *espondaiko* bat). *Ikusi*, oin

daktilikoa; *nuen*, oin espondaikoa. Guzitara, lau oin: (*tetrapodio* bat).

Jarrai dezagun.

Donosti- / -ako / kale- / -an.

Donosti-, oin daktiliko bat da; *-ako*, oin espondaiko bat; *kale-*, beste espondaiko bat; eta azkeneko *-an* ori, oin trinkotu bat da, silaba baten barruan, biren balioa duana, oin «trinkotua». Guzitara, beste lau oin: (*tetrapodio* bat).

Lenengo errenkadan, amar silabatan tetrapodio bat; bigarren errenkadan, zortzi silabatan beste tetrapodio bat. Silabaz, ez-berdin; bañan oiñez, berdin. Dantzan ere ola gertatzen bait da. Eta eskuz ritmoa markatzen danean ere, berdin².

Entsaia dezagun azterketa bera, puntu motxean:

Emanda zabal zazu
munduan frutua...

Silabaz ez baño, oiñez aztertu ezkerero, troxu au ola gertatzen da:

Emanda / zabal / zazu
munduan / frutu- / -a...

Emanda, oin daktiliko bat; *zabal*, oin espondaiko bat; eta berdin, *zazu*, oin espondaiko bat; guzitara, iru oin: *tripodio* bat.

Berdin, baita, *munduan*, oin daktilikoa; eta *frutu-*, berriz, oin espondaiko bat; eta, bukaerako *-a*, oin trinkotua, oin-erdi izan arren, osoaren balioa duana: a(a): *frutu-a(a)*³.

Ikusten duzu goizean; Uso txuria, errazu

Ikusi dezagun beste eredu bat, bera ere oso ezaguna: Ikusten duzu goizean.

Ikusten duzu goizean,
eguna asten danean,...

Orrekin batean, berdin aipa bait dezakegu, beste ezagun-
ezagun ura ere:

Uso txuria, errazu,
norat yoaiten ziren zu?...

Bi oiek ere, «Ume eder bat» bezelatsu, «lau oiñekoak» ditugu. Tetrapodioak. Errenkadarik geienetan, zortzi silabakoa; tartean bat, amarrekoa...

Neur ditzagun:

Ikusten / duzu / goize- / -an:

Ikusten, oin daktoliko; *duzu*, oin espondaikoa; *goize-*, oin espondaikoa; *-an*, oin trinkotua. Guzitara, lau oin: daktoliko bat, bi espondaiko ta trinkotu bat.

Berdin neurtu bait litezke, bigarren eta irugarren errenkadak ere.

Laugarren errenkadan azaltzen zaigu, *Ume eder baten* antzeko amar silabakoa —daktilo-espondeo, daktilo-espondeo— bera ere lau oindun tetrapodia:

Etxe tti- / -pitto / aitzin xu- / -ri bat...

Berdin neurtu bait liteke —bear bada, obeto— beste ola:

Etxe / ttipitto / aintzin / xuri bat...

Berdintsu neurtu dezakegu, *Uso xuria, errazu* ere:

Uso / xuria, / erra- / -zu
norat / ioaiten / ziren / zu?

Ots: espondaiko bat, daktoliko bat, eta trinkotu bat; guzitara, lau oin, tetrapodio bat. Berdintsu bigarren errenkada ere.

Irugarrenean azaltzen zaigu, berriz ere, «Ume eder bat» en antzeko amar silabako errenkada:

Espaini- / -ako / portuak / oro

daktoliko-espondaiko, daktoliko-espondaiko.

Orren segirako troxuak, bai, ba du zerbait aipagarri: zortzi silaba izan bearrean, bederatzi silaba dituala —asieran «daktilo-espondeo» egin bearrean «daktilo-daktilo» esan bait du:

elurrez beterik

bañan ritmoaren joaierari kalterik egin gabe. Gauza orrek beste gauza bat esan nai bait du, bertsoaren neurritzat silabak artzen baditugu, ezin izan liteken gauza bat: silaba bat geiago

gora-beera bertsoa berdin izan ditekeala, oiñak berdin badira; lege ori, ordea, klasikoen legean bakarrik betetzen bait da: klasikoen legean, iru silabako daktiloa bezain oin osoa da, bi silabako oin espondeiko; eta alderantzira, bi silabako oin espondeiko bezain oin jatorra, iruko daktilikoa:

Elurrez / beterik

dion formula, «elurrez lertzen» esango balu bezain legezko formula dala: daktiloa, espondeoren ordez.

Erderazko metrikak ez bait luke ontzat emango, trukada ori; ez bait du ezagutzen oiñen elkarren arteko berdin-balio ori...

Betroiarena

Eta jarrai dezagun, gure bertso-ereduak aztertzen.

Urrengo eredutzat, Xenpelar'en bertsorik ezagunena aztertuko degu: «Betroiarena» esaten zaiona. Bertsolarientzat zallena esaten dana: «Bederatzi puntukoa». «Puntua» zer dan, ta nola erabiltzen dan ikusteko bidea, bertso orrek emango bait digu ederkitxo.

Gure bertsolariak, *puntua*, erderaz *rima* esaten danari esaten diote, errenkadaren bukaeraen berdintasunari.

Bizkai'ko trikitietan, berriz, *puntua* bertsoen «oiñari» esaten diote. Ola dio arako trikiti-kopla polit ark:

Arin-arin eiten dau
solan erbiek;
utsean eiten dituz
«punturik» erdiek.

Gure bertsolariak, ordea, «puntua» *rima*'ri esaten diote. Eta «puntu luzea» ta «puntu motxa», rimaren aurreko oiñak geiago edo gutxiago luzatzen dituztelako esan bide zaie...

«Puntuak» gure bertsolarien artean, beti ere, garrantzi aundia izan du. Gipuzkoan batez ere. Eta gai ontan Xenpelar'ek jarri zuan benetako neurri ta eskola. Bertsotarako zuan grazi arrigarriaz gañera, punturako zuan eskola ederrak izen aundia eman zion Xenpelar'i Euskalerrri guzian: «Bertso berriak, Xenpelar'ek jarriak» dion esaera, Euskalerrri guzian entzuten dan esaera da.

Gogora ditzagun orain «Betroyarenak»:

Ostegun juan danian
 amabost Ernani'n,
 betroi baten tratua
 genduen egin.
 Saltzalle Inazio,
 erostuna Premin,
 emeretzi eskutu
 genion eragin...
 Sabelian du min;
 iñork ase ezin;
 artuari muzin;
 ez du nai edozin...
 Atzetik bear ditu
 zazpi medezin.

Ikusten denez, bederatzi puntuak, naiz-eta zallenetakoak izan, ziatz eta estu egiñak dira.

Metroz, bertsoa, «puntu motxekoa» da, iru oiñekoa.

Puntua, «puntu motxean» oin pareetan etorri oi da. Xen-pelar'ek maizago —askoz maizago— egiten ditu kanta ontan: bigarreanean, laugarreanean, seigarreanean, zortzigarreanean... eta gero errenkadan, bederatzi, amar, amaika, amabigarreanean; eta aizkenik, amalaugarreanean⁴.

Ikus orain, bertsolariaren grazia —grazia ikaragarria— betroiaren bentajak abonatzen:

Burruka ari dala,
 juan zaizka adarrak
 ezin sujetaturik
 bere indarrak.
 Talentu onak dauzka
 gure betroi xarrak:
 lurrera botatzen du
 euli baten kargak...
 Jendiaren farrak
 ez dirade txarrak;
 ganadu elbarrak
 juntura igarrak;
 burrunziya diruri
 aren bizkarrak.

Egin dezagun neurketa:

Burruka / ari / dala
 juan zaizka / ada- / -rrak
 ezin / sujeta- / -turik
 bere / inda- / -rrak.

Ikusten danez, bertsoaren ritmoa, daktilo-espondeo, daktilo-espondeo da (edo-ta espondeo-daktilo); bañan laugarren eta azkeneko errenkadan, daktilorik gabe, dana espondeo da: *bere / inda- / -rrak; aren / bizka- / -rrak;* eta bukaerako *-rrak* oiek, oin trinkotu.

Zaldi zuriyarena

Xenpelar'ek «Betroyarenak» bezela, Bilintx'ek «Zaldi zuriyarena» kantatu zuan. Metroz eta umorez berdiña. Olerkitasunez, Xenpelar'ena ohea. Ikus:

Orra sei bertso, kale-
 -garbitzalleari,
 zeña bere izenez
 dan Joxe Mari.
 Erreza lezazkike
 iru «Abe Mari»
 indarra etortzeko
 zaldi zuriyari;
 animala ori
 erruki zait neri;
 falta du ugari
 egoteko guri...
 Kartoyakin egiña
 dala diruri.

Egin dezagun neurketa:

Orra / sei bertso / kale-
 -garbi- / -tzallea- / -ri,
 zeña / bere i- / -zenez
 dan Jo- / -xe Ma- / -ri.

Puntu motxekoak dira bertsoak: iru oin: espondeo-daktilo-espondeo (edo alderantzira); eta laugarren eta azkenak, espondeo-dakto garbiak: *dan Jo- / -xe Ma- / -ri; -ri* au, oin trinkotu.

Prantxixku, zer dakarrek?

Metrikaz berdin-antzekoa da beste arako «Prantxixku, zer dakarrek?» dion ura. Laburtxeago izatea, eta umorez ez berdin.

Ikus:

Prantxixku: zer dakarrek
ik, gure erritik?...

Neurketa errexa dute: daktilo-espondeo, espondeo (edo alderantzira); puntu motx; bukaeran, iru espondaiko.

Prantxixku / zer da- / -karrek
ik gure / erri- / -tik;
aspaldi- / -yan ez / diyat
ango / berri- / -rik...

«Nagusi jauna: Auxen da lana!»

«Betroyarena» bezela, bertso arrunten errenkadatik kanpora ateratzen dan bertso-parea, oso ezaguna eta eredutzat artzea merezi duana, «Juana Bixenta Olabe» da, eta arekin batera, «Kontzezi'ri» deritzana: ura Bilintx'ena, eta au, Iztueta'rena.

«Kontzezi'rena» lau oiñeko errenkadatik zearo ateratzen da, eta bost oiñekoen errenkadan sartu. «Juana Bixenta'rena» lau-oinduetakoa da; bañan ba du bereizgarririk asko, bere errenkadan: oso *daktilikodun* izatea, eta oin *trinkotuduna*; eta, orretaz gañera, «oin etena» (*pie quebrado*) eta *anakrusis* esaten zaion ritmo-detallea.

Así gaitezen «Juana Bixenta»tik:

— Nagusi jauna:
Auxen da lana!...

Neurtu dezagun:

Na- / -gusi jau- / -na:
Au- / -xen da la- / -na!
A- / -mak bidal- / -tzen nau be- / -rorenga- / -na.
Ai bida- / -liko ba- / -zinduzke / maiz;
zu iku- / -sita kon- / -tsolatzen / naiz.
Xi- / -nixta za- / -zu:
oso txo- / -raturik / nauka- / -zu,
orren po- / -lita no- / -la zeran / zu.

Ikusten denez, bertso au, lenengo-lenengo, oso daktilikoa da; dana irunaka-irunaka dijoa: *Ai! /bida- / liko ba- / -zinduz-ke / maiz! Zu iku- / -sita kon- / -tsolatzen / naiz...*; bigarren, oin trinkotu asko ditu: errenkadaen bukaera guzietan; irugarren, iru oin eten: *Nagusi Jauna: auxen da lana!... Xinixta zazu*; eta laugarren, *anakrusis* batzuek errenkadaen asieratan: *Na / (gusi); Au / (xen da); A / (mak); Xi / (nixta)*.

«Ango sukal-bazterrak»

Jarrai dezagun Iztueta'ren «Kontzezi'rekin»; obeto, gerrateko «Ango sukal-bazterrak» astintzen dituan bertso jator-jatorrakin («Kontzezi'ren neurri berekoak bait dira).

Ikus dezagun:

Ango sukal-bazterrak, ikustekuak:...

Neurtu dezagun:

Ango su- / -kal bazte- / -rrak i- / -kusteku- / -ak
 labatzik / bat-ere / ez, pal- / -ta auspu- / -ak
 al- / -ki sendu- / -ak
 iru e- / -do lau a- / -rri kin- / -taleku- / -ak
 an- / -go zoku- / -ak
 ezkondu / ezkeroz- / -tik gar- / -bitzeku- / -ak...

Daktilo-izaera, garbi ageri da bertso guztian (*Ango su- / -kal bazte- / rrak i- / kusteku- / -ak...*); berdin baita, oin trinkotu ta oin etenak (*al- / -ki sendu- / -ak; an- / -go zoku- / -ak*); anakrusiak, berriz, ez bait dira ain zallak igertzen. Ritmoak berak, bere izate jatorrez markatzen ditu. Zenbait bertsotan asiera ez bait da eskuz beia markatuaz egiten, goia markatuaz baizik. Orixe da *anakrusis* esaten zaion ritmo-detallea... *al- / -(ki sendu- / -ak); an- / -(go zoku- / -ak)...* *al-* ori eta *an-* ori, *anakrusis* dira: eskuz goian markatzen diranak. Zergatik? Ez dakigu; ritmoak ala eskatzen dualako. Besterik ez da errex esaten... Bañan ala dala, bai...

Iparragirre'ren doñukoa

Oso ezaguna da au ere; eta aztertzea merezi duana. Ikus:

Iparragirre abilla dela
askori diyot aditzen;...

Neurtu dezagun:

Iparra- / -girre / abilla / dela
askori / diyot / adi- / -tzen;
eskola / ona / eta mu- / -sika,
ori o- / -rrekin / serbi- / -tzen...
Ni ez na- / -zu *i-* / -biltzen
kantuz di- / -rua / biltzen
komedi- / -ante / modu- / -an
debalde / pesta / perpara- / -tzen det
gogua / dedan / ordu- / -an.

Lau oiñekoa da; daktilo-espondeo, espondeo-daktilo; tartean sartzen dituala (Zortziko aundiaren barruan, bi zortziko txiki): *Ni ez na-* / -zu *i-* / -biltzen; *kan tuz di-* / -rua / biltzen).

Puntu-joku orrek grazi berezi bat ematen dio bertsoari.

Gure aitak amari gona gorria

Gure kantarik geienak oso daktilikoak ditugu. Ala ere, aldian bein, ba degu, espondeo geldiz kargatuxeagorik ere. Ikus «Gure aitak amari».

Gure aitak amari
gona gorria ekarri...

Neurri dezagun:

Gure / aitak / ama- / -ri
gona / gorria / eka- / -rri.
Berriz / ere / maiteko / dio
gure / amak / aita- / -ri...

Bertso au ere, lau oiñekoa da, tetrapodioa. Espondaikoa dala ezik, espondaikoz asko zamatua.

Lenengo errenkadan zazpi silaba ditu (puntu txikia balitz bezela); bañan lau oin ditu, ez iru.

Bigarren errenkadan, ordea, zortzi silaba ditu («Ume eder bat»ek bezelaxe).

Irugarrenean, berriz, amarrekoa bearrean, bederatzikoa du (bi

espondaiko, daktiliko bat eta espondaiko bat: lau oin garbi-garbi).

M. L.

¹ Gure Bertsoetan oin «espondaikoak» eta oin «daktilikoak» arkitzea, gure ritmo-senaren lana da. Sen orrek agintzen dio gizonari, trenaren soñuan, adibidez, *fáfa-fáfa* entzutea, *fáfa* bata goian bezela entzunaz eta bestea beian —bi fáfadak berdiñak diran arren, biak alkarrengandik bereiztea, alegia; gure ritmo-senak bereizterazten bait dizkigu.

Ala berean, baita, sen orrek berak bultzatzen gaitu, Bertso baten silabakin, analisis eta sintesis egiñaz, oiñak osotzera; batzuek oin espondaiko, eta besteak oin daktiliko.

Latiñean eta Grekoan, espondeoak eta daktiloak egiteko, ba zuten beren oiñarri sendo: silaba batzuen luzetasuna eta besteen laburtasuna; bi silaba luzek (laudant) espondeoa egiten bait du; eta silaba luze batek eta ondotiko bi laburrek (púlvere), daktilo bat.

Bañan, Grekoz ta Latiñez beste Izkuntza batean ere —Euskeran adibidez— naiz-ta olako bereizkuntzarik izan ez, ritmo-senak berdin egiten bait du gugan lan ori —espondeotze ta daktilotze-lan ori, alegia— tarte ortan arkitzen duan zernai oiñarriri eldurik; dala, adibidez, iru silabako itz egoki bat, edo olako zerbait egokitasun. Olako egokitasunai eldurik, eta mundu guztian balio duan lege batez baliaturik, gure ritmo-senak egin ditzazke, eta egiten ditu gugan olako konbinazioak: dala espondeo, dala daktilo (guk, ordea, ez bait dugu «espondeo» ta «daktilo» esaten, «espondaiko ta daktiliko» baizik, «espondeo-antza» ta «daktilo-antza» alegia, euskeraz olako luze-laburtasunik ez dagon ezkerro.

² Oar bat egin bearra emen: *Kalean*'go azken *-an*, ori, oin *trinkotua* dala, oin-erdi izanik, oin oso baten balioa duana: *-a (a)n* bait litzan: *kalea(a)n*. (Bertsoaren bukaerak, bukaera zorrotza danean, olako bereixkuntza du).

³ Oin «trinkotuaren» izaera ori, errenkadaren bukaerako silaba izateak ematen dio, errenkadaren bukaera, bukaera zorrotza danean; ez bukaera amutsa danean (adibidez, bertso ontan *zazu* bezela). Oin trinkotua izateko, bukaera zorrotza izan bear du, ez amutsa: eskuak beian markatzen duana, alegia...

⁴ Bertsoaren laugarren errenkada —puntu motxeko legearen kontra— bost silabakoa da: «genduen egin»; berdin, baita, bertsoaren bukaerakoa ere: «zazpi medezin», bost silaba, baña iru oin; oiñen arauera ondo; ez silabaen arauera.

LA METRICA DE LOS BERTSOS LE METRE DANS LE BERTSO

El artículo analiza dos de los elementos esenciales del bertso, la rima y el ritmo.

Aunque el euskara, por ser lengua sufijativa, facilita las finales de las palabras del bertso, no por ello la rima es fácil, ya que supeno elección y selección, además de que no está compuesta únicamente por las últimas sílabas sino también de las precedentes. Hay, además, varias tendencias o escuelas de rima, como la de Etxahun y Xenpelar.

Dentro de la rima, el autor estudia con especial detención el «poto» o repetición de la misma palabra en la rima.

El ritmo, el segundo elemento estudiado en el artículo, es el fundamento y el eje de dos artes: de la danza y del bertso.

En el bertso, el bertsolari realiza inconscientemente dos operaciones: rompe la frase en sílabas (análisis) y la vuelve a organizar en unidades (síntesis) llamadas «oina» o pie. La unidad básica del bertso la constituye, no la sílaba, sino el pie. Las sílabas pueden ser o largas o breves. El autor habla de pies espondeacos y dactílicos. Según el autor en el bertso vasco se encuentran pocos casos de espondeacos o dactílicos puros. Se da por lo general una combinación de ambos, como se comprueba en la serie de casos estudiados en el artículo.

Cet article est une analyse de deux éléments essentiels dans le bertso, la rime et le rythme.

Bien que le basque, par sa nature langue à suffixes, facilite les finales des mots du bertso, il n'est pas aisé de trouver la rime, car elle suppose un choix. De plus, la rime ne se compose pas seulement des dernières syllabes, mais aussi des précédentes.

Il y a plusieurs tendances ou écoles de rimes, comme celle d'Etxahun et celle de Xenpelar.

A l'intérieur de la rime, l'auteur étudie plus spécialement le «poto» ou répétition du même mot dans la rime.

Le rythme, second élément étudié dans cet article, est la base et l'axe de deux arts: la danse et le bertso.

Dans le bertso, le bertsolari réalise inconsciemment deux opérations: il décompose la phrase en syllabes (analyse), puis la refait en unités (synthèse) appelées «pausua» dans la danse et «oina» dans le vers. L'unité essentielle du bertso constitue non pas la syllabe, mais le pied. Les syllabes peuvent être longues ou brèves. L'auteur parle des pieds spondées et des dactyles.

D'après l'auteur, on trouve rarement des spondées ou des dactyles purs dans le bertso basque. En général, on trouve une combinaison des deux, comme on peut apprécier dans les cas étudiés dans l'article.